

Котляревський Іван Петрович

Життя та творчість

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

(1769—1838)

Іван Петрович Котляревський народився 9 вересня 1769 р. у Полтаві в родині канцеляриста міського магістрату.

У 1789 р. Котляревські внесені до списку дворян.

Хлопець навчався в Катеринославській духовній семінарії Полтави, служив у Новоросійській канцелярії, учителював у поміщицьких сім'ях Золотоніського повіту; вивчав фольклор та звичаї народу.

Протягом 1796—1808 рр. І. Котляревський перебував на військовій службі, у 1806—1812 рр. брав участь у російсько-турецькій війні. .

У Петербурзі стараннями колезького асесора М. Парпури у 1798 р. виходить у перших трьох частинах "Енеїда на малоросійській мові перелицьована І. Котляревським".

І. Котляревський 1810р. вийшов у відставку в чині капітана, став наглядачем Будинку виховання дітей бідних дворян (у Полтаві), на якій перебував майже до кінця життя. У 1812 р. він сформував український козацький полк на війну з Наполеоном, у 1813— 1814 рр. працював у Дрездені й Петербурзі. У 1818р. став членом масонської ложі "Любов до істини", був обраний членом Харківського товариства любителів красномовства.

Іван Котляревський у 1818—1821 рр. працював директором Полтавського театру. Сприяв викупу з кріпацтва актора М. Щеп-кіна.

Драматичні твори "Наталка Полтавка" і "Москаль-чарівник" написав у 1819 р.

У 1821р. Котляревський став почесним членом петербурзького Товариства любителів російської словесності, був скарбником і книгохранителем Полтавського відділення Російського біблійного товариства.

З 1827 по 1835 рр. І. Котляревський був, попечителем Полтавського благодійно-лікувального закладу.

Іван Петрович Котляревський помер 10 листопада 1838 р. Похований у Полтаві. Смерть основоположника нової української літератури була великою втратою для всієї України. "Все сумує",— сказав молодий Тарас Шевченко у вірші "На вічну пам'ять Котляревському", в якому пророкував безсмертя авторові "Енеїди".

Творча спадщина І. Котляревського — це поема "Енеїда", п'єси "Наталка Полтавка" і "Москаль-чарівник", послання-ода "Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну", переклад російською мовою уривків з праці Дюкела "Євангельські роздуми, розподілені на всі дні року...", переспів вірша давньогрецької поетеси Саффо "Ода Сафо". Але найвідомішим твором письменника стала, безперечно, поема "Енеїда". Так, "Енеїда" була популярною завжди. Ще за

життя поета вона розходилась по Україні в рукописних списках. Першу ластівку нової літератури Україна прийняла із захопленням.

Над "Енеїдою" Котляревський працював близько 30 років (з перервами). Три перші частини вийшли з друку в 1798 р., четверта — в 1809 р., п'ята в 1822 р.; повністю твір завершено в 1825—1826 рр., а видано в 1842р. після смерті письменника. Для написання поеми автор скористався досвідом своїх попередників. Близькими до обраного ним жанру були різдвяні та великодні вірші мандрівних дяків, жартівливо-сатиричні сцени яких нагадують окремі картини "Енеїди", її стиль, гумор. У роки написання "Енеїди" Котляревському, безумовно, були відомі бурлескні поеми російських письменників М. Осипова, М. Чулкова, комедії М. Фонвізіна, В. Капніста. Проте все це були впливи побічні. Головні джерела "Енеїди" — реальна дійсність того часу та усна народна творчість. Слід згадати, що незадовго до написання "Енеїди", у 1775 році, за наказом Катерини II Запорозьку Січ було зруйновано. Тож зображення Котляревським козаків в образах відважних троянців було спробою нагадати українцям про героїзм, незламність духу, волелюбність, патріотизм наших предків. Тому письменник усвідомлював, що писати такий твір мертвою книжною мовою неможливо, і скористався "мужичою", тобто народною мовою. "Педанти,— зазначав сучасник письменника,— здивувались і — замовкли. Жовчні люди схопили цю книгу з наміром потішитись, вилаяти її, знищити зухвалого письменника, але з перших сторінок їхній гнів минув — вони почали сміятися". Правда, народну мову зустрічаємо в нашій літературі й до Котляревського: в інтермедіях, сатиричних віршах, але там народна мова була засобом пародії, низького стилю, бо для "високих" літературних жанрів її вважали непридатною. Але письменник довів, що це не так.

Котляревський згідно з вимогами жанру дотримується сюжету, запозиченого у Вергілія. І все-таки "Енеїда" — оригінальний твір: у римського автора-12 частин, а в Котляревського — тільки 6. Ряд епізодів (наприклад, розповідь Енея про загибель Трої) український письменник зовсім випускає, а деякі, навпаки, розгортає у ширші картини (наприклад, сцену зустрічі троянців з Дідоною), пекло і рай описує по-своєму, інші картини теж оригінальні, бо вони витримані в дусі українського фольклору, та й дія відбувається в Україні (названо міста й села Полтавщини, наприклад, Лубни, Гадяч, Будища). Котляревський часто в полотно твору вплітає епізоди з життя українських козаків, старшини, селянства, міщан, священників, учнів. Правдиві й мальовничі картини життя України відтіснили античний світ на другий план. Завдяки такому самостійному підходу до справи "Енеїди" і на запозичений сюжет вийшла оригінальним твором. По суті, крім імен героїв та основної нитки подій, від Вергілієвого твору нічого не залишилося, бо минуле тут стало сучасним, сучасне — минулим, героїчне — побутовим, а побутове — піднесено-урочистим.

"Енеїда" за жанром — ліро-епічна, травестійно-бурлескна поема (епічна — бо в ній події подаються в розповідній формі; травестійна — бо античні герої "перевдягнені" в українське вбрання, перенесені в історичні умови українського життя; бурлескна — бо події і люди змальовуються в основному в жартівливо-знижувальному тоні). Проте

гумор "Енеїди" — не розважальний. Ніби жартуючи, Котляревський відтворив минуле України, сучасне (другу половину XVIII ст. і початок XIX ст.) і заглянув у майбутнє. Засобами соковитого гумору він зумів оспівати героїзм українського козацтва, його побратимство, нестримну жадобу народу до волі. Автор української "Енеїди" ставить ряд суспільно важливих для нашого народу проблем: соціальної нерівності, захисту рідної землі від ворогів, громадянського обов'язку, честі сім'ї, виховання дітей, дружби, кохання та інші. Загальна картина суспільства та взаємин у ньому дана поетом в описі пекла і раю. Рай та пекло населені ним відповідно до уявлень народу, як це зображене в народних легендах та піснях. У раю — убогі вдови, сироти, ті, які "проценту не лупили", а допомагали убогим, ті, які "жили голодні під тинами", з яких глузували, котрих ображали й "випроваджували в потилицю і по плечах". У пеклі ж — пани й чиновники. Автор докладно перелічує всіх, уміщених ним до пекла. На першому плані — поміщики-кріпосники, за ними — козацька старшина, купці, судді, міняйли, чиновники, корчмарі, офіцери. У поемі не лише сказано правду про найбільше лихо XIX ст. — кріпацтво, про нелюдність, жорстокість панів, а й висловлено мрію народу про соціальну справедливість: хто знущується над трудівниками, вважає їх за худобину, тому місце в пеклі. До того ж у творі докладно описано життя різних царів, але суттєвої різниці в способі їхнього життя, в звичках і уподобаннях немає. Своє життя вони проводять у розвагах — бенкетуванні, любовних пригодах, щоденному пияцтві. От, наприклад, Дідона. Вдаючись до іронії, поет спочатку пише, що це "розумна пані і моторна... трудяща, дуже працююча". Та дальший докладний опис її "діянь" розкриває цю іронію: виявляється, що вся її "працьовитість" зводиться до переодягань, танців, ігор, женихання й банкетів, де сивуха та інші напої ллються рікою, а від страв ламаються столи. У таких "трудах" і провела Дідона все життя. Таке ж паразитичне існування бачимо і в маєтках Адеста, Евандра та інших князьків. Коли до сказаного додати дріб'язкові сварки, бешкетування, інтриги, безкультур'я, то замкнеться мізерне коло пустопорожніх інтересів українського поміщика, козацько? старшини кінця XVIII ст., бо саме їх соціально злочинну суть і аморальну нікчемність показано й затавровано в образах цих жалюгідних царят. Другою суспільною вадою було хабарництво чиновників, яких автор за характером своєї роботи знав дуже добре. Тому бюрократичний апарат царської Росії, його моральний розклад змальований в образах богів колоритно й переконливо. За хабар Еол влаштовує бурю на морі, за хабар цю бурю Нептун-"дряпівка" втихомирив; хабарі від Венери бере навіть мати богів Цібелла.

Олімп дуже нагадує губернську, а то й столичну канцелярію-департамент із типовими для неї чиношануванням та взаємним недовір'ям, підлабузництвом і здирством, інтригами й круговою порукою, — кумівством і хабарництвом, а понад усе — зловживанням своїм становищем і повною байдужістю до інтересів та потреб трудящих. На чолі Олімпу — бог Зевс. Грубіян за натурою й самодур за вихованням, він понад усе полюбляє горілку. Це сміх злий, нищівний, він є виявом сили народу, який сміявся не лише з інших, а й з себе. Та в багатьох картинах Котляревський відходить від бурлеску, найчастіше там, де йдеться про високопатріотичні або ліричні мотиви.

Майже немає елементів бурлеску в характеристиці Евріала, а також Енея і троянців у IV—VI частинах, в опису втечі Низи та Евріала з рутульського стану, у згадках про гетьманщину тощо. І там, де поет оспівує найсвятіші для народу почуття любові до рідного краю, бурлеск зникає, розповідь стає поважною — то урочистою, то зворушливою.

В "Енеїді" з позицій "мужичої колючої правди" засуджено жорстокість панів, паразитизм і моральне звиродніння, хабарництво та лицемірство чиновників. Затхлості життя в Російській імперії Котляревський протиставив волелюбних і незалежних, веселих і буйних троянців-запорожців. Поет оспівав їхні високі моральні якості: полум'яну любов до рідної землі й готовність іти заради неї на самопожертву, працьовитість і розум, чесність та благородство. Такий народу майбутньому сам вирішуватиме свою долю. Самим фактом своєї появи "Енеїда" розв'язала суперечки: самотній український народ чи ні? Безперечно, самотній. Така ідея поеми.

З усього досі сказаного про "Енеїду" впливає, що, долаючи рамки запозиченого сюжету, переборюючи традиції травестійного, бурлескного жанру та штучної книжної мови, її "високий" стиль, Котляревський силою таланту й знанням життя народу та фольклору створив оригінальний реалістичний твір, уперше написаний живою українською мовою — і в цьому найбільше, епохальне, неперехідне значення поеми — праматері нової української літератури.

Друге життя поемі дали опери "Енеїда" (музика М. Лисенка, лібрето М. Садовського), "Еней на мандрівці" (музика і лібрето Я. Лопатинського), оперета Г. Ашкаренка (лібрето М. Кропивницького) та інші музичні твори. Були зроблені й спроби екранізувати "Енеїду" методом мультиплікації.

Ще одним досягненням Котляревського стала його п'єса "Наталка Полтавка". Причина її написання була дуже проста: ставши директором полтавського театру, І. Котляревський був невдоволений репертуаром. Тому, на відміну від "високої" класицистичної трагедії, яка за допомогою абстрактно-логічного узагальнення показувала подвиги й страждання великих людей, та комедії, де об'єктом смішного виступав народ, у п'єсах Котляревського представники простого народу виходять на сцену як герої, гідні поваги й наслідування. На появу "Наталки Полтавки" і "Москаля-чарівника" безперечний вплив мали російська драматургія XVIII ст. (Фонвізін, Капніст, Княжнін, Плавильщиков та ін.) і театральне життя. Великою мірою п'єси Котляревського були пов'язані і з традиціями українського народного театру (вертепу), з інтермедіями XVIII ст., з російською комічною оперою XVIII ст. та фольклорно-пісенною стихією так широко представленою у цих творах.

У своїх п'єсах письменник близько підходить до думки про те, що офіційна мораль тогочасного суспільства суперечить гуманістичним принципам. Це, зокрема, яскраво відбилося у помислах і вчинках Тетерваковського, Макогоненка та інших персонажів. Боріння вродженої доброти, бажання щастя своїм рідним і близьким, з одного боку, і певного матеріального розрахунку — з другого, становить основу душевної драми Терпилихи, яку життя

з його невмолими законами примушує йти проти гуманних почуттів. Так само вірність, чесність, правдивість і щирість Петра в ставленні до Наталки приходять у конфлікт з реальною дійсністю, де мірилом усього є матеріальне становище людини. Немовби на противагу Терпилисі й Петрові, які не можуть до кінця встояти під тиском життєвих обставин і змушені тією чи іншою мірою поступитися своїми моральними переконаннями, Котляревський вперше в українській літературі виводить на сцену нових героїв — Наталку та Миколу, які завдяки силі свого характеру здатні ступити на шлях опору "нелюдським обставинам".

У найскрутніших ситуаціях Наталка, виявляючи розум і винахідливість, зберігає почуття людської гідності, прагне утвердити особисту незалежність та зберегти глибоке почуття до Петра як найбільшу морально-етичну цінність. Вона розуміє, що шлюб, узятий з матеріального розрахунку, не може зробити її щасливою. Соціальна нерівність між нею і возним наводить її на думку: "У пана така жінка буде гірше наймички... Буде кріпачкою". І Наталка використовує найменшу можливість для збереження свободи життєвого вибору й утвердження свого права на особисте щастя.

Виходячи з просвітительського уявлення про природну доброту людини, Котляревський робить крок уперед і в своїх творах показує, що реальна поведінка, ті чи інші риси особистості залежать від середовища, соціальної ролі, суспільного становища та виховання індивіда. У п'єсі "Наталка Полтавка" Тетерваков-ський заявляє: "Я — возний і признаюсь, що от рожденія моего расположен к добрим ділам; но, за недосужністю по должности і за другими хлопотами, доселі ні одного не зділал". Ці слова, по суті, характеризують антигуманний характер усього суспільного організму. Виходить, що в обов'язки возного як одного з дрібних функціонерів державного апарату не входить робити людям добро. Навпаки, соціальна роль Тетерваковського саме й дає йому можливість нехтувати інтересами інших, зокрема домагатися силуваного шлюбу з Наталкою, погрожуючи при цьому старій Терпилисі судом, штрафом і навіть ув'язненням. Разом з виборним він вимагає, щоб Петро відступився від Наталки (зрадив природному почуттю) і негайно забирався з села. "А коли волею не підеш,— підтримує його виборний,— то тудя заправторимо, де козам роги правлять". Виходить, що суспільство, засноване на неправді й насильстві над особистістю, сприяє виробленню в людині егоїстичних, протиприродних рис.

Історичне значення п'єси "Наталка Полтавка" в тому, що вона започаткувала нову українську драматургію, написану "живою" розмовною мовою, побудовану на засадах народності, у тому, що вона стала основою оперного мистецтва України. Зрештою, це перша соціально-побутова драма з селянського життя в усій, європейській літературі.

ОСНОВНІ ТВОРИ:

Поема "Енеїда", п'єси "Наталка Полтавка" і "Моекаль-чарівник".

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. Волинський К. Іван Котляревський. Життя і творчість. — К., 1969.
2. Іван Петрович Котляревський. Життя і творчість в ілюстраціях і документах. — К., 1961.

3. Хропко П. Іван Котляревський: Біографічний нарис.— К., 1969.
4. Нахлік Є. Творчість Івана Котляревського: Замовчувані інтерпретації. Дискусійні проблеми. Спроба нового прочитання. — Львів, 1994.
5. Шевчук В. "Енеїда" І. Котляревського в системі літератури українського бароко //Дивослово. — 1998. — № 2,3.